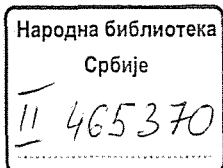

Milovan Đilas
Beograd

UDK 316.75
Izvorni naučni članak
Primljeno juna 1990

11465370

OTUĐENJE KAO LJUDSKOST

1

Istorija se ponavlja i to, kanda, kao ljudska sudbina... Ako današnji partijski birokrati podsećaju na renesansne knezove kojima je vera bila dobrodošla jedino kao deo spoljnjeg dekora, današnji marksistički teoretičari kao da su verna kopija srednjevekovnih skolastičara koji su uvek nalazili opravdanja za dogmu, a nikada za grešni život. Pa ako su se oni prvi bespovratno privoleli »carstvu zemaljskome«, ovi drugi kanda nalaze najvišu nasladu u dogmatskim dovijanjima i ogorčenjima na život što se nije podao jedinom »naučnom«, jedinom »spasonosnom« učenju. Stotine hiljada komunista su očišćene na stratištima koja su im kao »izdajnicima« i »izrodima« upriličila vlastita partijska vođstva, pomorene su desetina miliona »tuđih elemenata« jer se njihova svojstva i težnje nisu podudarali s učenjima »nepogrešivih« učitelja i praksom svemoćnih vođa, život je — i u »kapitalizmu« i u »socijalizmu« — uzeo tokove suprotne dogmi. Ali zaludu! Vera je đavolska stvar — vernik pre dovodi u pitanje sve drugo nego dogme, pa se tako današnji marksistički profesori i teoretičari odnose prema izvornom učenju...

Oni su utuvili nauk prvoučitelja da je nasilje »babica istorije«. Ali staljinističko nasilje se nije pokazalo takvom »babicom«, uprkos svojim bezumnim razmerama i oblicima: predskazano »besklasno društvo« je omašilo, a nema ni pomena od »novog« čoveka. To i jeste ono što ponajvećma ogorčuje ove »socijalističke humaniste« na »staljinizam« i »neo-staljinizam«.

No to ne znači da oni nisu iskidani, izmučeni ljudi. Jer oni su mahom preživeli stravične moralne i intelektualne drame, a sad doživljavaju da budu podređivani i proganjani zbog čistote i postojanosti u veri svojoj.

Njihovo bolno osvešćivanje počelo je s odricanjem od Staljina i vraćanjem Lenjinu. Ali za razliku od partijskih birokrata čije je potrebe mogla da zadovolji Lenjinova »bezgrešnost« prema partiji i mitologizovanje njegove uloge i njegove ličnosti — ovi izglobljeni ali nekorumpirani umovi, mahom nisu mogli izbeći da ne uoče krvnu povezanost Lenjina i Staljina. Nastavili su s kretanjem unazad — k Marxu. Ali ko može poricati srodstvo Marxa i Lenjina? Zar nisu omašila Marxova predviđanja o revoluciji u industrijskim zemljama? Zar nije očito da su socijalističke zemlje bremenite suprotnostima i teškoćama drukčijim, ali nimalo lakšim od onih u porecima koje su revolucije ili dejstva

sovjetske vojske razorili? Zar se nije već odavno razjapila nepremostiva provalija između modernih nauka i marksističkog pogleda na svet, premda je ovaj svoje pretenzije u društvu i nad društvom pravdao ponajvećma baš svojom naučnošću?

Ali bekstvima i utehama kao da nema kraja: poput kretanja protestantskih doktrinara od Novog k Starom zavetu, ovi beznadni dogmatičari su napustili čak i zrelog Marxa i uhvatili se za mladog Marxa, i to poglavito za njegovu teoriju otuđenosti. To se dogodilo nimalo slučajno: mladi Marx je pretežno moralist, koji baš teorijom otuđenosti, najnedorađenijom i najnejasnijom u njegovim učenjima, izrasta iz Hegelove filozofije i religioznih poziva.

Važno je istaći da Lenjin, Staljin i Mao i ne spominju tu teoriju. Štaviše, sam Marx je, sa sazrevanjem, potisnuo teoriju otuđenosti i znatno joj izmenio vid.

Ali to nimalo ne smeta današnjim katedarskim revolucionerima da baš u toj teoriji traže ubežište pred burama koje njihovu stvarnost možda jedino potresaju, ali razvejavaju njihov idealni svet... Marxov opis čovekove, odnosno proleterove otuđenosti poklapa se s medicinskim opisom neuroze istog naziva, premda joj on nalazi društvene uzroke. Ali mnogošta se od Marxa do danas promenilo. Nije li, zbog toga, bežanje u teoriju otuđenosti danas simptom otuđivanja od stvarnosti i od vlastite pameti i predavanja svog bića u vlast drugim silama?

2

Čovekova otuđenost u evropskoj misli vuče korene iz religioznih učenja, po kojima su grešenje i kršenje verskih propisa istovetni s otuđivanjem od Boga i njegovih zakona. Određenije, nereligiozne vidove ta učenja dobijaju u gledanjima Rousseaua i u književnom delu Goetheovom (Faust). Ali za naše izlaganje važna su filozofska shvatanja koja su neposredno uticala na Marxa, budući se za njega jedino i vezuju današnji nekritički i neoriginalni otkrovitelji otuđenosti.

Konfliktno dvojstvo Kantovog čoveka (homo noumenon i homo phenomenon), usmereno ka postizanju moralnog savršenstva, kod Hegela se razvilo u protivrečje duha radi postizanja idealnog bića. Hegelov duh, odnosno apsolutni duh — sinonim je Boga. On je unutarnje biće sveta. Bog-duh i svet su jedno (Weltgeist). Taj Bog-duh nije savršen poput hrišćanskog, nego se od prvobitne nesvesnosti u vidu prirode postupno razvija kroz historijskog čoveka u svoju samosvest. Organ kojim Bog postupno postaje samosvestan jeste čovekov um. Čovekovim saznavanjem Bog postupno postaje Bogom. Priroda je Bog u prostoru, istorija Bog u vremenu. Istorija sveta je samostvaranje Boga-duha, odnosno obogotvorenje čoveka. Proces božje samosvesti, odnosno čovekovog saznavanja, beskonačan je i odvija se aktivnošću uma kroz suprotnosti koje neprestano bivaju prevaziđene (Aufhebung). Tako Bog, odnosno saznajni čovek, postupno postaje i gospodarem sveta, budući između saznavanja i savladavanja kod Hegela nema bitne razlike. Saznajući, Hegelov čovek — »konačni samosvesni duh«, saznanje sebe kao Boga.

Ali šta je samootuđenje duha, odnosno saznajnog čoveka?

Kod Hegela je objekt tuđe, subjektu suprotstavljeno biće. Duh kao jedina realnost pocepan je u svesni subjekt (čoveka) i spoljni objekt (svet). Taj odnos Hegel i naziva samootuđenjem (Selbstentfremdung)

duha. Progresivno saznavanje, odnosno savlađivanje sveta i jeste prevladavanje otuđenosti.

Iz izloženog se nazire da se Hegelova dijalektika, odnosno »zakon razvitka« putem unutarnjih protivrečnosti, zasniva na protivrečnosti samog duha u njegovoj neodoljivosti da sazna sebe kao apsolutnost, odnosno da zagospodari svetom saznavajući ga kao sebe. To protivrečje duha i prevazilaženje tog protivrečja Hegel je preneo u istoriju, budući je ona za njega autobiografija Boga-samosvesnog čoveka.

Nov prilog teoriji otuđenosti dao je Ludwig Feuerbach. On odbacuje Hegelov sistem kao spekulativnu teologiju, ali u njemu otkriva »ezoterički« sadržaj kao istinu o čoveku. Hegelov čovek je Bog u stanju otuđenosti i vraćanja k sebi, a u stvari — prema Feuerbachu — Bog je čovek u stanju samootuđenja. Jer ne postoje dva sveta, nego jedan jedini — materijalni svet. Hegelov samootuđeni Bog-duh je mistifikovani portret religioznog čoveka. Ne potiče biće iz mišljenja, nego mišljenje iz bića. Verujući da saznaje Boga, čovek u stvari saznaje vlastitu prirodu. Čovek se otuđuje od samog sebe religioznim životom. Istorija nije proces Božjeg postizanja pune samosvesti kroz čoveka, nego obratno — proces čovekovog postizanja pune samosvesti kroz Boga. Jer za čoveka cilj istorije je u tome da postane potpuno human, tj. puni čovek. Bog nije ništa drugo do prototip i ideal čovekov. Umesto da svoju kreativnost troši u zamišljanom Bogu, čovek treba da se vrati sebi, plodnom radu na svom stvarnom životu.

Čak i iz ovako sažetog i uprošćenog izlaganja uočljiva je duboka i neraskidiva povezanost Marxovog učenja s Hegelovim i Feuerbachovim sistemom. Tu povezanost je i sam Marx isticao, i to s neskrivenim zanosom u mladosti — baš u vreme formulisanja svoje teorije otuđenosti. U toku svog sazrevanja, Marxovo učenje će naći i druge izvore, ponajvećma u engleskoj klasičnoj ekonomiji Adama Smitha i u francuskom socijalizmu. Ali njegova teorija otuđenosti koreni se poglavito u Hegelu i Feuerbachu... A čitaoca, radoznalog za detalje nastanka i sastava Marxovog učenja, upućujem na studiozno i umno delo Roberta Tuckera (*Philosophy and myth in Karl Marx*, Cambridge university press, 1961), koje je i meni u tome bilo dragoceno.

Kao i Feuerbachov, i Marxov čovek je čoveku vrhovno biće. Umesto u religioznim maštarijama, čovek treba da traži ostvarenje svog bića u realnom svetu. Otuđenje čoveka u prirodi (Hegel) ili u Bogu (Feuerbach) Marx uklanja postavkom da realni svet treba izmeniti.

Taj realni svet je za Marxa pre svega društvo. To je i shvatljivo: kada je 1844. godine, u svojoj dvadeset i šestoj godini, u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima*, formulisao teoriju otuđenosti, on je već bio zasnovao svoj pogled na svet i nakupio značajna iskustva iz revolucionarnih socijalističkih grupa. Hegelov duh otuđen u prirodi, odnosno Feuerbachov čovek otuđen u religiji, preobražavaju se kod Marxa u čoveka otuđenog u društvu — čoveka u službi i žrtvovanju neljudskim društvenim silama. I mada se nikada nije družio s proleterima, Marx, nadahnut Hegelovom dijalektikom i svojom novom verom, tog otuđenog čoveka nalazi u njima — lišenim svojine, obespravljenim i ogorčenim eksploatacijom.

Ta otuđenost radnika se po Marxu javlja u dva vida: kao otuđenost radnika od proizvoda njegovog rada i kao otuđenost radnika od rada. Najuprošćenije rečeno — radniku ne pripadaju proizvodi, a sam rad je suprotan njegovom ljudskom biću: »Ukoliko se radnik više izradi, utoliko

moćniji postaje tuđi, predmetni svijet koji on stvara sebi nasuprot, utoliko postaje siromašniji on sam, njegov unutarnji svijet utoliko manje njemu pripada. Isto je tako i u religiji. Ukoliko čovjek više stavlja u Boga, utoliko manje zadržava u sebi. Radnik stavlja svoj život u predmet, ali sad život ne pripada njemu nego predmetu... Što je proizvod njegovog rada, to nije on. Ukoliko je, dakle, veći taj proizvod, utoliko je manji on sam... Ali otuđenje se ne pokazuje samo u rezultatu, nego i u *aktu proizvodnje*. Rad (je) radniku spoljašnji rad, tj. ... ne pripada njegovoj suštini... On (se) stoga u svom radu ne potvrđuje, nego poriče... ne razvija slobodnu fizičku i duhovnu energiju, nego mrcvari svoju prirodu i upropaštava svoj duh. Stoga se radnik osjeća kod sebe tek izvan rada, a u radu se osjeća izvan sebe... Stoga njegov rad nije dobrovoljan, nego prisilan, *prisilan rad*... Kao što u religiji samodjelatnost ljudske fantazije, ljudskog mozga i ljudskog srca djeluje nezavisno od individuuma, tj. djeluje na nj kao tuđa, božanska ili đavolska djelatnost, tako djelatnost radnika nije njegova samodjelatnost. Ona pripada drugome, ona je gubitak njega samog.«¹

Zreli Marx će zadržati neprekinutu nit s tim gledanjem, premda u izmjenjenom vidu i s drukčijim dokazivanjima: »... Robni oblik i odnos vrednosti proizvoda rada, u kome se on ispoljava, nemaju apsolutno nikakva posla s njihovom fizičkom prirodom i onim odnosima između stvari koji iz nje proističu. Ovde se zbiva samo to, da određen društveni odnos među samim ljudima uzima za njih fantasmagoričan oblik odnosa među stvarima. Pa zbog toga, da bismo našli analogiju, moramo pribеći maglovitim regionima verskog sveta. U njemu proizvodi ljudskih glava izgledaju da su samostalna obličja, obdarena vlastitim životom... Ovakvo je i s proizvodima ljudskih ruku u robnom svetu. Ovo ja nazivam fetišizmom, koji prijanja za proizvode rada čim se proizvode kao robe, i koji je zbog toga nerazdvojno skopčan s robnom proizvodnjom.«² »... Pokazalo se: da se u okviru *kapitalističkog sistema*... sva sredstva za razvijanje proizvodnje izopačavaju u sredstva za eksploataciju proizvođača i gospodarenje nad njima, da ona od radnika čine bogalja, delimično čoveka, da ga ponizuju na običan pribor mašine, da uništavaju sadržinu njegovog rada pretvarajući mu rad u pravo mučenje, da radniku duhovne snage procesa rada čine tuđim u istoj meri u kojoj se nauka prisajedinjuje tome procesu... Iz ovoga izlazi da radnikov položaj mora biti sve gori što se kapital više akumulira, *pa ma kako radnik bio plaćen*, visoko ili nisko... Taj zakon zahteva da *akumulaciji kapitala* odgovara *akumulacija bede*. I tako je nagomilavanje bogatstava na jednom polu u istom mah nagomilavanje bede, mučnog rada, ropstva, neznanja, podivljanja i moralnog pada na suprotnom polu, tj. na strani klase *koja svoj vlastiti proizvod proizvodi u obliku kapitala*.«³

Držimo li u sećanju Hegelove i Feuerbachove postavke, odmah će nam upasti u oči prinova koju je Marx ostvario. Ali je očita i njegova duboka povezanost s njima, naročito u shematičnom upoređivanju društvenih i religioznih pojava i u uprošćenom, vulgarnom objašnjavanju religije.

Marx na nov način objašnjava korene ljudske otuđenosti. Iako ona u proletarijatu i razvijenoj robnoj proizvodnji doseže obrtnu tačku, ona

1) K. Marx i F. Engels, *Rani radovi*, Zagreb, Naprijed, 1967, str. 246—249.

2) Karl Marx, *Kapital*, I, Beograd, Kultura, 1947, str. 37.

3) *Ibid.*, str. 540.

nije počela s njima, nego — poput prvog greha — s podelom rada i nastankom privatne svojine. Marx ne smatra privatnu svojину uzrokom otuđenosti, nego da se ona u ovoj materijalizuje i učvršćuje. Koren otuđenosti je u podeli rada i to — kako ja shvatam Marxa — u onim praistorijskim vremenima i prvobitnim zajednicama, u kojima su nova oruđa i veštine doveli do posebnih zanimanja i omogućili višak proizvoda iznad najnužnijih potreba za održanje ljudskog života. Tada i tako je postalo mogućim prisvajanje ljudskog rada i došlo je do nastanka vladajućih klasa i organa nasilja za čuvanje poretka... Ali Marx, mada je u mladosti naglašavao ljudsku pohlepu, nije nedvoumno izložio zbog čega su ljudi morali izmisliti nova oruđa i pristati na otuđivanje njihovog rada, na potčinjenost drugim ljudima...

Ukidanje čovekove, odnosno proleterove otuđenosti treba — po Marxu — da se zbije s nastajanjem komunističkog društva: »Komunizam kao pozitivno ukidanje privatnog vlasništva kao čovjekova samootuđenja, te stoga kao zbiljsko prisvajanje čovjekove suštine od čovjeka i za čovjeka, jest stoga potpun, svjestan i unutar cjelokupnog bogatstva dosadašnjeg razvitka nastali povratak čovjeka sebi kao društvenog, tj. čovječnog, tj. čovječnog čovjeka. Taj komunizam... je istinsko rješenje sukoba između čovjeka i prirode, čovjeka i čovjeka... između slobode i nužnosti, između individuuma i roda. On je rješena zagonetka historije i zna da je on to rješenje.«¹

Kao što se vidi, premda to »novi« teoretičari otuđenosti neće da vide, Marxova teorija otuđenosti je njegovo najopštije, ali i najnedorađe-nije — mogli bismo čak dodati: najneoriginalnije — učenje o komunizmu.

Ali komunističko društvo nije konačni cilj Marxovog učenja, nego osnova i preduslov neotuđenog čoveka, tj. čoveka drukčijeg nego što jeste — čoveka koji će slobodno razvijati sve svoje moći, spontanim stvaralaštvom uobličavati predmete u skladu sa zakonima lepote i ostvarivati svoju ljudsku prirodu. Izmena čoveka je cilj religijâ, dakako bez Marxovih »naučnih« obrazlaganja. Komentarišući pad čovekov (pregrešenje Adama i Eve), Hegel primećuje da je čovek, u preteranoj želji da znanjem postane sličan Bogu, izgubio izvornu harmoniju i da će »drugu harmoniju« naći filozofskim istraživanjem apsolutnog saznanja. A zar i Marxov komunizam — »povratak čovjeka sebi kao društvenog, tj. čovječnog čovjeka«, nije obnova, dakako »na višem stupnju«, izgubljene »izvorne harmonije«, tj. prakomunističkih zajednica u kojima treba da nije bilo ni podele rada ni svojine?

Poput srednjevekovnog hrišćanstva koje je i sebe i konačno iskupljenje shvatalo kao jedinstvo dogme i vršenja bogougodnih dela — Marx proglašava jedinstvo teorije i prakse: »Filozofi su svijet samo različito interpretirali, radi se o tome da ga se izmijeni«² — zapisao je on u »Tezama o Feuerbachu«, godinu dana posle formulisanja teorije otuđenosti. Time se, istina, poriču filozofija i nauka kao istraživanja izvan praktične delatnosti. Ali upravo time Marx postaje drukčijim od Hegela i Feuerbacha i konačno nalazi samog sebe. No zar i njegovo insistiranje na ostvarivanju filozofije i na naučnosti vlastitog učenja ne opominju na Hegela i Feuerbacha? Avet Hegelovog apsolutnog duha koji saznavanjem sveta ovladava svetom, nije dokraja dala Marxu mira, ostajući sastavinom njegovog učenja.

1) *Ibid.*, str. 275.

2) *Ibid.*, str. 339.

Nepodobnost i zastarelost Hegelovog sistema, nimalo ne umanjuje ogromni prevratnički značaj njegove misli u evropskoj kulturi i evropskim društvima. Hegel je svojom dijalektikom uneo tvorački nemir i neodoljivu dinamiku koja se ni dan-danji nisu stišali, a pojedine od njegovih opservacija spadaju u najblistavije domete ljudskog uma.

Ali njegova teorija otuđenosti je — kao što se nazire i iz ovog kratkog izlaganja — deo njegovog sistema, koji je, uprkos svojoj složenoj grandioznosti, bio poljuljan i prevaziđen već sredinom devetnaestog veka.

Nešto slično se može danas reći i o Marxu, čije se učenje održava na životu poglavito time što se preobrazilo u konzervatora birokratskih »socijalističkih« struktura. No budući sam o tome, kao i o njegovoj neuporedivoj ulozi u razvoju čovečanstva, govorio opširno u svojoj nedavno objavljenoj knjizi *Nesavršeno društvo*, zadržaću se ukratko jedino na izlaganju svog mišljenja o teoriji otuđenosti i samoj otuđenosti.

Šta je danas neprimenjivo, šta je netačno u Hegel-Marxovoj teoriji otuđenosti za svakog čoveka koji nije smušen ili demoralisan raspadanjem totalitarnih ideologija, neostvarivošću savršenog društva i nestvarnošću novog, totalnog čoveka?

Pre svega, nijedan čovek umno zdrav ne oseća sebe otuđenim zbog toga što je priroda drukčija od njega ili što mu je nepojaman promet proizvoda njegovih ruku: on se jednostavno oseća nedovoljno učenim ili nepravedno nagrađenim.

»Doduše, ceo svet« svakako nije pouzdano merilo istine. Ali Hege-lova teorija otuđenosti se raspada pri upoređivanju ne samo s kojom bilo naukom nego i s modernim filozofskim i religioznim učenjima. U kojoj nauci se danas može naći i nagoveštaja o nekom duhu koji se unutar samog sebe bori da svojim samosvesnim silama prevazilazi nesvesne, tuđe sile? Koji kreativni religiozni mislilac danas stoji na sličnom gledištu ili na suprotstavljanju Božje premudrosti prirodi ili na tradicionalnom — apriornom i apsolutnom dvojstvu čovekovom? Meni nije poznat nijedan značajniji mislilac koji bi danas podržavao Hegelov sistem, u kojem je baš teorija otuđenosti jedan od nosećih stubova.

A činjenica da čovek sve neobuzdanije saznaje prirodu, može danas uverljivije da se tumači kao čovekovo širenje vlastitih uslova u vlastitom svetu, nego kao zavladvanje duha tuđim silama.

Ali aktuelnost Marxove teorije otuđenosti nameće opširnije pobi-janje.

Poput religioznih ljudi, Marx je najpre usvojio »istine« o »nemi-novnosti« komunističkog društva, bolje reći — veru u novog, svestranog i savršenog, »neotuđenog« čoveka, pa se potom, ponet naučnošću svoje epohe, poduhvatio — treba priznati: s izuzetnim marom i strašću — »naučnog« dokazivanja te »neminovnosti« i te vere.

Nema nikakve sumnje da čovek, otkrivajući neku istinu, stvarajući umetničko delo, ili usavršavajući tehniku, unosi, tj. »otuđuje« u svoje tvorevine svoju snagu, svoje emocije i svoj um. Ali on to čini iz jedno-stavnog razloga što je *čovek*. Jer i životinje saznavaju, a katkada i deluju na nov način, ali nisu kadre da bitno menjaju svoje uslove: čovek baš to radi neprestano — otkriva nove istine i nove oblike, izumeva pomoćna oruđa i koristi nove materijale. Čovek je čovek time što se

svojom delatnošću odvaja, »otuđuje« od životinjskih uslova koje mu daje priroda. Prilagođavanje je kod životinja dug, spontan proces, a kod čoveka svestan, svakodnevnii čin. Ako tako ne bi bilo, čovek — za razliku od životinja — ne bi mogao opstati u prirodi. Svakako, tome pogoduje i ljudsko telo — razvijenost mozga, uspravnost tela, spretnost ruku itd. Ali je besumnije najvažnije to što čovek *drukčije misli*. Njegovo mišljenje je kadro da prosuđuje vlastite mogućnosti i da svoje delatnosti usmerava k menjanju uslova ljudskog postojanja. Čovek se, dakle, ne otuđuje od ovog ili onog načina proizvodnje, odnosno od socijalnog odnosa, zbog toga što su oni takvi i takvi, odnosno apsolutno zlo, nego zbog toga — tačnije rečeno: tek onda — kad u njima ne može da opstoji. Otušivanje je način čovekovog postojanja. Sve veća podela rada svakako to otušivanje produbljuje i osložnjava, ne menjajući pri tome činjenicu da se i najprimitivniji, prvobitni čovek otušio samim tim što je »počeo« da misli i radi drukčije od životinja...

Kao i mnoge opšte istine, Marx je i tu istinu ljudskog postojanja i ljudskosti, učinio »klasnom«, »proleterskom« najtačnije rečeno — komunističkom istinom. Hegel je, u stvari, bliži istini, mada njegovo zaključivanje — budući nije bilo i neposredna društvena akcija — nije moglo imati ni onoliki naučni privid ni onoliku ulogu u društvu kao Marxovo.

Industrijska revolucija, koja je značila neviđeni naučni polet i — pred Marxovim očima — razarala tradicionalne oblike i odnose, obavljala se besomučnom eksploatacijom i bezobzirnim nasiljima nad radnicima i seljacima. Klasna podela je bila oštra i jasna, a blagodeti tehnoloških dostignuća i širenja pijace prigrabljivali su vlasnici oruđa proizvodnje i prometnih sredstava — industrijalci i bankari (kapitalisti). To je istovremeno epoha stvaranja svetske pijace, odnosno trijumfa robne, umesto naturalne proizvodnje. Vera u neminovnost komunizma i uverenost u univerzalnu valjanost hegelovske dijalektike i totalnu primenljivost fojerbahovskog materijalizma i kad se radi o društvu, naveli su Marxa da razvijenom robnom proizvodnjom objašnjava radnikovu, odnosno čovekovu otušenost. Zbog toga on i veruje da će s ukidanjem robne proizvodnje i privatnog kapitalističkog vlasništva nestati i radnike, tj. ljudske otušenosti.

Zreli Marx se u tome bitno ne razlikuje od mladog Marxa: »... Pretstavimo sebi... udruženje slobodnih ljudi koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju i svoje mnogobrojne radne snage samosvesno troše kao jednu radnu snagu. Tu društveni odnosi ljudi prema njihovim radovima i prema proizvodima njihova rada ostaju skroz jednostavni, kako u proizvodnji, tako i u raspodeli.«¹

Ali kako ukinuti tu prokletu podelu rada, koja biva sve razušenijom i iz koje nastaje robna proizvodnja i otušenost? Marx u tome nije određen i jedino se možemo dosećati da će tehnika u komunističkoj budućnosti biti toliko razvijena, a neotuđeni čovek toliko svestran da će spontanom aktivnošću svako moći obavljati sve funkcije, imati sve što zaželi i čak stvarati sve što naumi. To može biti lepo kao nada ili vizija. Ali za to nema naučnih dokaza, a moderna tehnologija i savremene revolucije nameću suprotne zaključke: podela rada se produbljuje, čovek sve manje, ali sve stručnije, specijalizovanije radi. I mada izgleda verovatnim da je s podelom rada otpočelo ugnjetavanje i eksploata-

1) Karl Marx, *Kapital*, I, Beograd, Kultura, str. 42—43.

nje, sasvim je pouzdano da nju nije moguće ukinuti s promenom ovih ili onih društvenih odnosa, budući je do nje došlo iz čovekove nužde i čovekove moći za proširivanjem svojih, tj. neživotinjskih uslova, a iz istih razloga ona biva sve razuđenijom.

Kod mladog Marxa ljudska otuđenost je u biti drugi izraz za eksploataciju rada. Videli smo da je i zreli Marx, u uopštenijem vidu, zadržao isto gledište... Ali otuđenost i eksploatacija nisu i ne mogu biti istovetnosti, budući je prva stanje, svojstvo čovekovo, a druga međuljudski, društveni odnos. Zbog toga i oni teoretičari u »socijalističkim« zemljama koji smatraju da je »zadatak socijalizma da prevaziđe one forme ljudske egzistencije koje stvaraju otuđenog čoveka«, tj. »totalno državno planiranje, ali takođe raspolaganje viškom vrednosti od strane države«¹, u stvari zamagljuje stvarne, žive nužde svog društva, a naime — slobodu ideja i slobodnije oblike vlasti i svojine. A »novomarksistički« profesori na Zapadu kao da su nesrećni što se radnička klasa tamo išćupala iz mukotrpnog života i što su »time« zgasli uslovi za revoluciju, za koju bi — po svemu sudeći — malo ko od njih bio spreman i da se žrtvuje... Borba za pravedniju raspodelu i slobodnije oblike je mogućna, ali je danas očigledno da s ukidanjem kapitalističke privatne svojine nisu nestala nasilja, ugnjetavanja i eksploatacije.

Život nacija i ljudi, odnosno »istorija« — kao što bi rekli Hegel i Marx, ponašao se upravo suprotno Marxovim »zakonima« i »neminovnostima«, pa i njegovoj teoriji otuđenosti. Gledajući u velikim vremen-skim razmerama, radnik nije, s nagomilavanjem bogatstva za kapitalistu, »u isti mah nagomilavao bedu, mučni rad, ropstvo, neznanje, podivljavanje i moralni pad«, nego sticao mogućnosti da osvaja bolje uslove i viši položaj u društvu. Proširivanje robne proizvodnje i raščlanjavanje procesa proizvodnje, odnosno uvećavanje podele rada, doista nisu doneli blaženstvo, ali su poboljšali ljudske uslove, a time i ublažili onu otuđenost koju je Marx imao na umu. Zbog toga »novomarksistički« teoretičari otuđenosti jedino ponavljaju iluzije svoga genijalnog učitelja, ali — kako bi on to rekao — sada kao farse: proizvodnje su i nelepe dogmatske konstrukcije Herberta Marcusea o »jednodimenzionalnom čoveku«, »potrošačkog društva«, a nestvarne su i verbalistične tvrdnje Ericha Froma da »izobilno otuđenje« (otuđenje u »društvu izobilja« — M. Đ.) može biti isto tako dehumanizujuće kao siromašno otuđenje² (otuđenje u »društvu bede« — M. Đ.)... Moralo je, najzad, na to izići: premda se ne može poreći da je Marx spajanjem revolucije i sociologije uneo ekonomska saznanja u široke slojeve, u još većoj meri je istinito da svrha njegovih upornih traganja — da parafraziramo Roberta Tuckera³ — nije bilo otkrivanje zakona društva, a napose zakona kapitalizma, nego potvrđivanje njegove mladenačke vere u neminovnost komunističkog društva i novog, svestrano i spontano delatnog — »razotuđenog« čoveka.

Nema niti može biti nikakve otuđenosti u marksovom smislu. Mukotrpan život ljudi, a posebno radnika, Marx je »otuđio« da bi ih učinio »oružjem filozofije«, dakako vlastite. A što se tiče njegovog novog čoveka, danas bih se pre složio sa Sv. Avgustinom: bolje i grešni čovek nego *automata*.

1) P. Vranicki, u: *Socialist humanism*, New York, Anchor Books, 1966, str. 305.

2) Erich From, u: *Socialist humanism*, New York, Anchor Books, 1966, str. IX.

3) Robert Tucker, *Philosophy and myth in Karl Marx*, Cambridge university press, 1961, str. 204.

Pa ipak se čovek otuđuje — od društva, od prirode, od sebe samog. Svaki put kada čovek — možda će biti tačnije ako se kaže: kada se u čoveku — ma kojom svojom delatnošću, vrši bitno nov, tj. radikaln poduhvat, on se otuđuje, on se mora otuđiti od odnosa i oblika u kojima je do tada živeo. Drukčije rečeno: kad god stvara i u meri u kojoj stvara — čovek se otuđuje. U istoriji je teško naći velikog čoveka — bilo političara, naučnika, umetnika ili ma kog drugog — čije delo ne bi bilo sukob sa zatečenim uslovima, odnosno otuđivanje od njih. U stvari, geniji sazdaju nove oblike otuđujući se od zatečenih oblika. Otuđivanje velikih duhova je istovremeno njihov način spajanja s ljudima i svetom — njihovo žrtvovanje boljitku svoje zajednice, ako ne i čovečanstva.

Za takvo otuđivanje je, dakako, uz darovitost nužan i takav unutarnji, umni i emotivni napor kome nikakva spoljna, društvena i materijalna prepreka nije kadra odoleti. Poput požara, veliki ljudi ostavljaju svojim delom paljevine u svojim duhovnim postojbinama. Sve su to razlozi što nam se veliki ljudi neretko i prikazuju u mnogočem sumanutim. Ali da ne bi bilo u tom pogledu dvoumljenja, iz mog izlaganja je isključeno razmatranje neurotske otuđenosti: ovde je reč o otuđenosti kao svojstvu zdravih ljudi.

Istorijske nauke nam kazuju da je kod nekih naroda nastupala neplodnost u velikim ljudima i da se ona poklapala s njihovim opadanjem. Ali nam one isto tako potvrđuju da je ljudski rod neistrošiv u rađanju genija, koji nisu ništa drugo do istureni vrhovi tvoračkih moći ljudske vrste. Jer tvoračka otuđenost je — na drukčiji način i u blažim i neprimetnim vidovima — takođe svojstvo i tzv. običnih ljudi i pojava njihovog svakodnevnog života. Svaki ljudski čin koji stvara novo, istovremeno znači otuđivanje od starog, postojećeg: niko nije stvarno zavoleo ženu, a da se nije odvojio od nekog drugog, niti je iko napravio stvarno nov model haljine, a da se nije odrekao starog.

Ali to otuđenje je uočljivo ne samo u tom — društvenom vidu nego i kao otuđenje od prirode i samog sebe.

Otuđivanje od prirode je zbivanje vidno u velikim vremenskim razmacima i nije ništa drugo do čovekovo menjanje — putem tehničkih i drugih usavršavanja — uslova njegovog života. Ali šta se pri tome zbiva? Čovek se otuđuje od zatečenih prirodnih uslova, istovremeno se prilagođavajući novima. U dosad neviđenim veštačkim, tj. otuđenim uslovima, kosmonauti Apola izvršili su prvo ljudsko spajanje s tuđim nebeskim telom.

Tim otuđivanjem čovek ne prestaje biti onim što jeste, ali postaje nezavisnijim, »otuđenijim« od prirode. Čovek postoji otuđujući se. Otudujem se, znači: čovek sam. U istoriji ima bezbroj primera kada su pojedini narodi usled ovih ili onih razloga zastajali u tehničkom i drugom proširivanju svojih uslova: to su periodi njihove svestrane učmalosti i opadanja. Tehnizovanje ljudskog življenja i automatizovanje ljudskih funkcija razara dotadanje — »idilične« odnose među ljudima. Ali ono odnose među ljudima ne može ukinuti. Naprotiv, to otuđivanje, odnosno usavršavanje tehnike i proizvodnje, materijalni je uslov povećavanja čovečanstva, koje mislioci već od Kanta navešćuju i nadahnjuju svojim saznanjima. I ono će se obaviti jednog dana, ali niti po shemi nekog genija, niti poduhvatom jednog vođe, nego iz životne nužde i

živom, svesnom saradnjom nacija. Tom otuđivanju od prirode, kao ni onom »čisto« duhovnom, nema kraja — koliko ni svetu čiji smo deo i u kome opstojimo.

Treći vid čovekovog kreativnog otuđivanja — otuđenje od samog sebe, i meni samom izgleda najskrivljenijim. Ali zbog toga nisam nimalo manje uveren u njegovo ispoljavanje. Ukratko, čovek ne dolazi do duhovnih i tehničkih tvorevina bez preobražavanja samog sebe, odnosno otuđivanja od sebe dotadanjeg — svojih misli, postupaka i zanosu. Ne mislim da time čovek gubi svoju ličnost — ličnošću se i ostvaruje delo. Ali njegova ličnost se menja bolnim i zanosnim, neodoljivim stvaralaštvom. Ali kako, u kom smeru? Čini mi se, jedino u smeru i na načine koji već sazdatu ličnost čine čistijom i doslednijom u njenom tvoraštvu, kadrijom u ostvarivanju njenog dela.

Ali to menjanje, to otuđivanje samog sebe doista nema ničeg zajedničkog s onim staromodnim propovedima o prethodnom menjanju samih sebe da bi se promenilo društvo. Jer to »menjanje« nije ništa drugo do opetovani prastari »novi«, savršeni čovek. U današnjim uslovima — jer marksovsku i slične teorije otuđenosti ne možemo shvatiti i tretirati izvan realnih društvenih, međunarodnih i ljudskih uslova — to »menjanje« je zamka u koju treba da ulete, u koju na žalost uleću bezazleni, radi nebezazlenih ciljeva njegovih propovednika... Menjanje, otuđivanje sebe o kojem ja govorim je vlastito i slobodno — ukoliko ikakav ljudski čin može takvim da bude. Ono nema nikakvog cilja do mogućnog oslobađanja vlastitih i ljudskih tvoračkih moći. Ono je potvrđivanje svoje ljudskosti — jedne od čovekovih ljudskosti u samom sebi.

Tako nam se ljudsko biće prikazuje tvoračkim i samim tim beskonačnim u svom tvoraštvu i postojanju. Otušeni, tvorački čovek je jedan od vidova čoveka — kao što je Aristotelov čovek društven, Smithov ekonomski, a Marxov radni. Ali kao što se nijedno od tih svojstava čovekovih nije potvrdilo apsolutnim, pa ni predominantnim — ni čovek otušeni stvaralac se ne može svesti jedino na to svoje svojstvo. Čak i kad bi saznao šta je njegovo biće, njegova suština — čovek im se ne može vratiti jer ih nije ni napustio. On je ono što jeste. On naslućuje, on saznaje svoja svojstva, ostaje kao i svet nedokučivim. Jer čovek je takođe svet, bezmeran u sebi.

A ne bi bilo veće i opakije zablude nego danas u tom čoveku videti Boga, premda on teži ka potpunom otušenju — k apsolutnom gospodstvu nad prirodom. Jer to je jedino težnja — beskonačno kretanje u nove uslove i nove mogućnosti. Čovek nije i ne može biti Bog. Ali ne zbog toga što Bog ne postoji pa neko treba da ga zameni, ili zbog toga što Bog postoji pa mu zamene ne može ni biti. Čovek ne stvara ni duhovna dela svoja jedino iz vlastite glave, a kamoli prirodu i samog sebe. Bog i anti-Bog takođe su oblici ljudskog postojanja. Mi smo deo sveta i u njemu možemo da opstojimo svojim umom, radom i žrtvovanjem.

Summary

Milovan Đilas

ALIENATION AS HUMANITY

In this paper the author makes objection to marxist's professors and theoreticians that they don't question the dogma of the original study, first of all of the theory of alienation which was developed by "young" Marx, as their shelter to the brutality of stalinism. He conceives that the running into the theory of alienation is a symptom of alienation from reality. He also thinks that Marx' theory of alienation is the most undefined and the least original study of comunism. This theory in Hegel's version was already overcome in the mid of 19th century, while in Marx' interpretation the life itself has refuted it. Man can not become absolute creative being, can not become the God, for he is a part of the world in which he subsists by his reason, work and sacrifice.